पद्मावतीनी वार्त्ता.

(लीटी १–१५०.)

(જુદા જુદા ગ્રંથો ઉપરથી મુકાબલો કરીને)

સરલાર્થ ટીકા, અઘરા શબ્દોના
પદચ્છેદ તથા તેને લગતા
વ્યાકરણના નિયમોની
સમજુતી સહિત.

(અંગ્રેજી-ગુજરાતી ત્રીજા ધોરણ માટે)

આવૃત્તિ ૧ લી.

સુરત:
"મિરાત" છાપખાનામાં છપાઈ.
૧૮૯૦.
કિમ્મત ૪ આના.

૪૪૭૨

પદ્માવતીની વાર્ત્તા.

ઉપોદ્‍ઘાત.

ક્ડી ૧-૧૪. ચંપાવતી નગરીના રાજા ચંપકસેનને પુષ્પસેન નામે પુત્ર હતો. એ પુષ્પસેનનાં અને પદ્માવતીનાં શી રીતે લગ્ન થયાં તે કથાપ્રસંગથી કવિ કાવ્યની શરૂઆત કરેછે; તે પુત્રને પ્રધાન સાથે ઘણી પ્રીતિ હતી તેને લઈ મૃગયા (શિકાર) રમવા ગયો અને પાછા ફરતાં એક સ્ત્રી (સુલોચના) તેને મળી; તેને રાજપુત્ર સાથે વરવાની ઈચ્છા થઈ. ૧૫-૨૮—તેને રાજપુત્ર સાથે એવી શરત થઈ કે મારા કુંભપર જો તું સચોટ તીર ફેંકે તો હું તને એક મોટો કિમતી હાર આપું, પણ જો તારા આવતા તીરને હું ઝાલી લઉં અને તારી પહેલી ચોટ ચૂકાવું તો તારે મારે ઘેર આવી મારી સાથે પરણવું. ૨૯-૭૦—રાજપુત્રે ખુશીથી એ કબૂલ્યું, પણ તીર સચોટ વાગ્યું નહિ તેથી પ્રધાનની સલાહથી તેણે સુલોચનાને મ્હેલ જવાને તેની નિશાનીઓ સમશ્યામાં પૂછીલીધી. ૭૧-૭૯ તે પ્રમાણે રાજપુત્ર સુલોચનાને મ્હેલ ગયો અને તેને પ્રેમથી મળ્યો. ૮૦-૮૯—સુલોચનાએ ગાંધર્વ વિવાહથી તરતજ પરણવાનું કહ્યું, પણ રાજપુત્રે તેની ના પાડી અને પ્રત્યક્ષ લગ્ન કરવાનું કહ્યું. ૯૦-૧૦૨—એવામાં ચંપકસેન રાજસભામાં બેઠો હતો ત્યાં લોકોએ નગરમાં વાઘ આવ્યાની ફરીઆદ કીધી. ૧૦૩-૧૧૨—તે ઉપરથી રાજાએ તમામ રૈયતને વાઘને મારવા આવવાનો નગરમાં પડો વજડાવ્યો અને જે ન આવે તેનો શિરચ્છેદ કરવા હૂકમ કીધો. ૧૧૩-૧૨૪—રાજા શિકાર કરવા નિકળ્યો અને વાઘ મરાયા. પછી ત્યાં સૌની હાજરી લેતાં રાજપુત્ર માલમ પડ્યો નહિ, તેથી ઘણો ક્રોધાયમાન થઈ તેણે તેને મારીનાખવાનો નિશ્ચય કીધો. ૧૨૫-૧૩૮ રાજપુત્ર સુલોચનાને ત્યાંજ હોવાથી તેને કંઈ ઉપલી વાતની ખબર નહોતી. તે પોતાને મ્હેલ ગયો અને માએ વાઘ મારયા બાબતના સમાચાર પૂછ્યા તે બાબત તેણે પોતાનું અજ્ઞાન બતાવ્યું. ૧૩૯-૧૪૪—પોતાની માની કહેલી હકિકત ઉપરથી રાજકુંવર એકલો ઘોડે બેસી નગર બહાર ગયો તો પિતા સામો મળ્યો. ૧૪૫-૧૫૬-તેણે તેને પ્રણામ કીધો તે કબૂલ ન રાખતાં તેણે સઘળા લોકોની સમક્ષ તેનો શિરચ્છેદ કરવાનો હૂકમ કીધો.—એટલી વાત માત્ર આટલા ભાગમાં સમાયલી છે.

दोहरा.

આખ્યાન કહું પદ્માવતી, સતી શિરોમણી જેહ;
પુષ્પસેન સાથે વરી, વર્ણન હું કહું તેહ. २

નગર એક ચંપાવતી, ચંપકસેન રાજન;
પટરાણી પુષ્પાવતી, પુષ્પસેન એક તન. ४

બત્રિસ લક્ષણ આગળો, ચઉદ વિદ્યાગુણ જાણ;
રાગ છત્રિસે આળપે, વદન શશી પરમાણ. ६

સોળ વરસનો સુત થયો, ધનુર્વિદ્યાનો ધીર;
હયે બેસીને સંચર્યો, જાણે બાવન વીર. ८

પ્રીત ઘણી પરધાનશું, ક્ષણ અળગો નવ થાય;
બેજણ રમવા એકઠા, મૃગયા કારણ જાય. १०

વસંત ઋતુ ફુલીરહી, સુંદર સરોવર નીર;
મૃગયાથી પાછા વળ્યા, આવ્યા તેને તીર. १२

સુંદર તર રળીઆમણું, ઉભા તેને છાંય;
માનની એક મદે ભરી, જળ ભરવાને જાય. १४

કુંભ ભરી શિરપર ધર્યો, કટાક્ષ કરતી જાય;
ચાતુરી ઘણી ચાળવી, તોય ન ચેત્યો રાય. १६

રીસ કરી રામા વદે, સાંભળ રાજકુમાર;
કોણ કારણ આણું કામઠું, શીદ વેંઢારે ભાર. १८

રાય સુણી અચરત થયો, સાથી સામું જોય;
શું કહેછે એ કામની, કહી નવ શકે કોય. २०

કહે રામા તું કોણ છે, કોણ તમારી જાત;
શા કારણ પડ્યું પૂછવું, તે કહો મુજને વાત. २२

નારી વેણજ ઓચરી, સાંભળ સાચું ધીર;
કસો ભરીને નાખ તું, મારા કુંભપર તીર. २४

કુંભે તીરજ વાગશે, ચાલશે જળની ધાર;
હોડ આપણે એટલી, આપું એકાવળ હાર. २६

તિર આવતું હાથે ગ્રહું, ચુકાવું ચોટની ફાળ;
મંદિર લઈ જાઉં મલપતો, પરણે તું તત્કાળ. ૨૮

મહિપતિ રિઝયો મનવિષે, એ તો રૂડી વાત;
હું નિશાન ભુલું નહિ, એવું તે કોણ માત્ર. ૩૦

તાણિ તીરજ નાખિયો, રાજાએ દઈ દોટ;
આવતો ઝાલ્યો ઝડપશું, ચુકવ્યો પહેલી ચોટ. ૩૨

સખિયો સાથે હસીપડી, ચડી રાયને રીસ;
કો કાળે ભુલું નહીં, જાણે છેદું શીશ. ૩૪

પ્રધાને વારિ રાખિયો, રીસ ન કીજે રાઓ;
મુખ્યથિ વેણજ જો ઓચર્યા, એને મંદિર જાઓ. ૩૬

પછી રાય હસિ બોલિયો, કહો આવ્યાની વાત;
મંદિરનું દે પારખું, આવું પડતી રાત. ૩૮

સમશ્યા—નિત્યે પાવક પરજળે, મૃત સંજીવન થાય;
તેથિ મોહોલ ઉંચેરડો, એ એધાણિ રાય. ૪૦

ઉત્તર—અગ્નિથકી લોઢું ગળે, જીવતી ધમણો સાર;
મંદિર કહ્યું તેં માનની, લક્ષવસા લોહાર. ૪૨

સ.—જેને દિઠે જગ મોહે, તેનું છેદે શીશ;
તેને ઘેર થઈ આવજો, રવિ આથમતે દીશ. ૪૪

ઉ.—નિર્મળ વાડી વનસ્પતિ, નિર્મળ નીરશું નેહ;
પુષ્પો વિણે પ્રીતશું, માળી મંદિર તેહ. ૪૬

સ.—જેહ સમારે તુજને, તેને સમારે જેહ;
તેથી મહોલ ઉંચેરડા, સહિ એધાણી એહ. ૪૮

ઉ.—શોભા દે સહુ લોકને, તેને ઉજ્વળ કામ;
શોભા સમજાવ્યું તમે, ધોબી એનું નામ. ૫૦

સ.—જેને ખાધે વિષ ચડે, તેને જે કોઈ ખાય;
તે મેલું મુજ બારણે, એ એધાણી રાય. ૫૨

ઉ.—ગિરિશિખરે વાસો વસે, ગાજંતે ઘનઘોર ;
પરમેશ્વર મસ્તક ધરે, માનુનિ તે તો મોર. ૫૪

સ.—કુરંગ હેમ સરિખડો, પુછુ પીવંતો નીર ;
તે મેલું મુજ બારણે, આવજો આણી ધીર. ૫૬

ઉ.—દિવસે મારે કામની, ફલમાં કરે ઉદ્યોત ;
ઘેર ઘેર અજવાળું કરે, જુવતી દીપક જ્યોત. ૫૮

સ.—મુખે મધુરૂં બોલતો, ચાતુર નર વશ હોય ;
તેનો શબ્દ સુણી આવજો, જેમ ન જાણે કોય. ૬૦

ઉ.—ભોગી માણે ભૂપતિ, તેને વાલો તંત્ર ;
બોલે બેસી જોખથી, જુવતી તેનો જંત્ર. ૬૨

સ.—રાંક અરાડે વર્ણમાં, જેવડે તારૂં રાજ ;
ધીરજ રાખી આવજો, જાત અમારી આજ. ૬૪

ઉ.—ડાહ્યો અકલે આગળો, સર્વ કળાનો સૂત્ર ;
નારિ મેં તે ઓળખ્યો, વણીકકેરો પુત્ર. ૬૬

સ.—અમુલક બે જે તમકને, જલમાં નીપજે જેહ ;
એ બે કાજે એકઠાં, તાત અમારો તેહ. ૬૮

ઉ.—અમુલક બે તે નેણ છે, જળમાં કમળ સુધામ ;
નારિ તેં મુજને કહ્યું, નેન કમળશા નામ. ૭૦

ચોપાઇ.

એવું કહીને નારિ જાય, મનમાં હરખ્યો પોતે રાય ;
આપ આપાણે મંદિર ગયાં, સાંજ સમે બે તત્પર થયાં. ૭૨

કહ્યાં એંધાણ ધરીને ગર્વ, રાજાને મન વસિયાં સર્વ ;
પ્રીતથકો રાજા પરવર્યો, સ્ત્રી મહોલ સામો સંચર્યો. ૭૪

ઉઠિ અબળાએ કર્યો પ્રણામ, ભલે પધાર્યા રૂડે કામ ;
પાંચ પદારથ પામ્યાં અમો, પ્રિતે કરી પધાર્યા તમો. ૭૬

રાજા બેઠા પાસે જઈ, સ્ત્રી કર જોડી ઉભી રહી ;
ભામિનીએ નિરખ્યો તે ભૂપ, રાજ બીજ રઢિયાળું રૂપ.
રાજાએ રાણિ નિરખિયાં, બેઉ જણાં હૈડે હરખિયાં. ૭૮

दोहरा.

સુલોચના એમ ઓચરે, સાંભળ રાય સુધીર;
જો વરૂં તો તુજને વરૂં, નહિતો પાડું શરીર. ૮૧
વિનતા વળતી ઓચરી, એ શું બોલ્યા રાય;
ના કહેતાં મરશું અમો, તે તમને હત્યાય. ૮૩
રાય કહે સુણ સુંદરિ, એમાં અમને ખોડ;
કાલ સવારે પરણશું, આપણ જુવતી જોડ. ૮૫
હૈડે ધીરજ રાખ તું, જઇ સંભળાવું તાત;
નગર લોક સહુ દેખતાં, ઝાલું જમણો હાથ. ૮૭
મંડપ રચાવું મોકળો, પરણું રૂડી પેર;
પટરાણી કરૂં પ્રેમશું, રાખું મારે ઘેર. ૮૯

चोपाइ.

તેણે સમે વળતું શું થાય, સજી સભાને બેઠો રાય;
ચંપકસેન નામ જેતણું, ઢળે છત્રશિર શોભિત ઘણું. ૯૧
નિશા અંધારિ દીપક બળે, રાજકુળ છત્રિસે મળે;
રાગ રાગણી છત્રિસ થાય, બહુ મળ્યા રાણા ને રાય. ૯૩
વિવિધ પ્રકારે થાયે ગાન, એ રિતે બેઠા રાજાન;
પહોર રાત એમ કરતાં ગઇ, નગરમાંહી ત્યાં ખુમજ થઇ. ૯૫
ધસમસીને ત્યાં આવ્યા લોક, સહુકોને મન પ્રગટયો શોક;
રાય સભામાં આવી રહ્યા, કારણ રાજા આગળ કહ્યાં. ૯૭
રાય બચ્યાનો નથી રે લાગ, નગર વિષે આવ્યા બે વાઘ;
રાજાજી સાંભળજો વાત, માણસ ત્રણની કીધી ઘાત. ૯૯
સુણતાં રાય થયો અસ્વાર, સોંઢ્યા છે ત્યાં મહા ઝુઝાર;
નગરથકી બહાર નીસર્યા, ઘેરી વાઘ બે આગળ કર્યા.
રાજા સૌથી આગળ રહે, ક્રોધ કરીને વાણિ કહે. ૧૦૨

દોહરા.

નગરપડો વજડાવિયો, વરતાવી છે આણ;
જે નહિ આવે રણવિષે, તેના લેઉં પ્રાણ. ૧૦૪

રહે રાયના દેશમાં, અન્ન રાયનું ખાય;
વહેલા આવી આ ઘડી, રણમાં સાથે થાય. ૧૦૬

પાંચયકી પચાસનો, પાળો કે અસ્વાર;
જે નહિ આવે રણવિષે, તેને મારૂં ઠાર. ૧૦૮

વૃદ્ધ પ્રધાન વાણિ વદે, એમ ન બોલો બોલ;
કોઇક એવો રહી જશે, ઉતરશે તુજ તોલ. ૧૧૦

નહિ ગુદરૂં પરધાનને, નહિ બેટો કે બાપ;
પક્ષ કરૂં જો કોઇનો, બ્રહ્મહત્યાદિક પાપ. ૧૧૨

ચોપાઇ.

ચંપકસેને કોલજ કર્યો, શિકાર કરવાને સંચર્યો;
અન્યો અન્ય સેના સંચરે, ઘેરી વાઘને આગળ કરે. ૧૧૪
એમ કરતાં વીતી મધ્ય રાત, વાઘ બેયની કીધી ઘાત;
રાજા મનમાં હરખ્યો બહુ, વજીર સાથે હરખ્યા સહુ. ૧૧૬
રણમાં સભા કરીને રાય, સઉકોને ત્યાં કરે પસાય;
હું તેને આપું શિરપાવ, જેણે વાઘપર કીધા ઘાવ. ૧૧૮

દોહરા.

કરવું નિરીક્ષણ નરપતિ, જોયાં સઘળાં રૂપ;
દષ્ટે આવી નવ ચઢયો, પુષ્પસેનસુત ભૂપ. ૧૨૦

ક્રોધપૂર્ણ રાજા થયો, ભમર ચઢાવી શીશ;
જઇ સુતને હાથે હણું, રવિ ઉગંતે દીશ. ૧૨૨

હત્યા ન ગણું બાળની, વચન અમારૂં જાય;
રાવત સઉ ઝાંખા થયા, કર્યો મહા અન્યાય. ૧૨૪

ચોપાઇ.

રાતે સર્વે રણમાં રહ્યું, ઉગ્યો સૂર્ય ને વહાણું થયું;
પ્રાત:કાળ થયો જેટલે, પુષ્પસેન જાગ્યો તેટલે. ૧૨૬

રવિ ઉગમતે તે ઉઠિયો, પાગ સમારિ બેઠો થયો ;
પ્રમદા આવી પાલવ ગ્રહ્યો, રાજાને એમ વચનજ કહ્યાં. ૧૨૮
તમો વિના મેં રહ્યું ન જાય, ઘડી એક વરસની થાય ;
તમ દીઠે મુજ ભાગે ભૂખ, આણ દીઠે ઉપજે મહા દુખ. ૧૩૦
રાય કહે ધીર રાખો તમો, વચન મારૂં જે વરશું અમો ;
વચન દેઈને મહિપતિ ગયો, મહોલ પોતાને દાખલ થયો. ૧૩૨
આવતો માએ નિરખ્યો તન, ઉલટ વધી માતાને મન;
કહો કુંવર કયાંથી આવિયા, સમાચાર શા શા લાવિયા. ૧૩૪
કોણે વાઘ હણ્યા કઈપેર, રાજકુંવર પધાર્યા ઘેર ;
જીતી જશ તે કોણે લીધ, કેટલાને સરપાવજ દીધ. ૧૩૬
મા શું વાઘ,શું કહોછો તમો, વાત કશિ પ્રીછું નહિ અમો ;
રાતે તે શી થઈ છે વાત, કયાં ગયા છે મારા તાત. ૧૩૮

दोहरा.

રાતે વાઘ બે આવિયા, સેન ગયું રણમાંય ;
નગરપડો વજડાવિયો, તું કયમ ન ગયો ત્યાંય. ૧૪૦
વચન સુણીને માતનું, ચાલ્યો રાજકુમાર ;
અશ્વે બેસિ એકલો, ગયો નગરથી બહાર. ૧૪૨
કટક સર્વ પાછું વળ્યું, જાણે સાગરપૂર ;
કુંવર મળિયો વાટમાં, ત્યાં ઉગમતે સૂર. ૧૪૪
પિતા સમીપે આવિયો, પાછો થઈ તે વાર ;
કર જોડીને કુંવરે, કિધો જઈ જુહાર. ૧૪૬

चोपाइ.

રાયની કરડી દીઠી દૃષ્ટ, કુંવર મનમાં પામ્યો કષ્ટ ;
કુંવર મનમાં ઝાંખો થયો, સૌની પાછળ પાછળ રહ્યો. ૧૪૮
રાજા આવ્યો રણમાં જઈ, સેના સૌ સૌને ઘેર ગઈ ;
ચંપક બેઠો આસન ચડી, તેડયો કુંવરને તે ઘડી. ૧૫૦

सरलार्थ टीका
तथा अघरा शब्दोना पदच्छेद.

સામળ— એ કવિ શ્રીગોડ માળવી બ્રાહ્મણ હતો. એના ગ્રંથો ઉપરથી એવું અટકળાયછે કે તે સંવત ૧૭૪૦ પછી જન્મેલો અને ૧૮૦૦ પછી તેનું મરણ થયલું. તે અમદાવાદના વેગણપુર (હાલ ગોમતીપુર) નામના પરામાં રહેતો હતો. એના બાપનું નામ વીરેશ્વરહતું. રામદાસ પટેલ કરીને એક લેઉઓ કણબી તેનો આશ્રયદાતા હતો. તેને અને તેના છોકરાને ખુશ કરવા સામળે સિંહાસનબત્રીસી અને સુડાબહોતેરી એ ગ્રંથો રચ્યા. એ સિવાય એના રચેલા ગ્રંથો નંદબત્રીસી, મદનમોહના, બરાસકસ્તુરી, પદ્માવતી, શનિશ્ચરાખ્યાન, બોઢાણાનું આખ્યાન, ઉદ્યમકર્મસંવાદ, અંગદવિષ્ટી, રાવણમંદોદરીસંવાદ, શિવપુરાણ, રેવાખંડ વગેરે છે. તેની કવિતાનો મોટો ભાગ વાર્તાનો છે. અજ્ઞાની લોકોની કવિતા તરફ રુચિ કરાવ્યાનું અને તેમાં નીતિ બતાવ્યાનું માન સામળને છે. એની ભાષા સાહિત્ય અલંકારથી તેજદાર છે. કવિનો ગ્રંથ લખવાના ઉત્સાહનો ઉભરો એવો તો જોસમાં બહાર પડેલો છે કે તેણે ઊરદુ, હિંદુ, જૈન વગેરે શબ્દો તાણીતોડી પ્રાસને અનુકૂળ કરી પોતાની વાણીને સરળ, તેજમારતી ને છટાવાળી દેખાડી છે દોહરા, ચોપાઈ, કવિત્ત, છપ્પા વગેરે વૃત્ત જે મૂળ સંસ્કૃતમાં નહિ (પ્રથમ વ્રજ ભાષામાંજ નિકળેલાં) તે સામળે ગુજરાતીમાં દાખલ કીધાં ને તેમાં તે ફતેહ પામ્યો છે. છપ્પા તે સામળનાજ. એ કવિ પહેલા વર્ગમાં ગણાયછે, પણ કવિતાનો આત્મા જે રસ તે તો પ્રેમાનંદનોજ.

(નર્મગદ્ય ઉપરથી.)

૧. **આખ્યાન**— (सं. आ, ख्या કહેવું) ચરિત્ર, વાર્તા. ‘કહું’નું કર્મ.

પદ્માવતી (નું)— ધાર નગરના રાજા કુંતિભોજની પુત્રી. એ પુષ્પસેન સાથે પરણી. વિભક્તિ છઠ્ઠી. કવિતામાં ઘણી વાર વિભક્તિના પ્રત્યયનો લોપ થાયછે.

સતી— सं. પતિવ્રતા સ્ત્રી.

શિરોમણી— સં. (શિરઃ + મણી) માથાનું મણી, માથાનો મુગટ—અહિં સહુને માથે શ્રેષ્ઠ એવી.

વિસર્ગની પૂર્વેના અક્ષરમાં અ હોય અને પછીથી ઘોષાક્ષર* આવે તો વિસર્ગનો ઉ થાયછે; એ ઉ પૂર્વેના અ સાથે મળીને ઓ થાયછે. જેમકે, મનઃ + ભાવ = મનોભાવ.

સતી શિરોમણી જેહ— સતી સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી. 'જેહ' (જે) સંબંધી સર્વનામ, 'હતી' (અધ્યાહાર) ક્રિયાપદનો કર્ત્તા.

'**જે' સંબંધી સર્વનામ** કહેવાયછે, કેમકે એ વપરાય ત્યારે એના સંબંધમાં હમેશાં **તે** (દર્શકસર્વનામ) આવેછે, જેમકે જે જોઈએ તે લો.

૨. **પુષ્પસેન**—ચંપકસેન રાજા અને પુષ્પાવતી રાણીનો પુત્ર. એ સુલોચના (ચંપાવતી નગરના કોઈક શેઠની પુત્રી) અને પદ્માવતી સાથે પરણ્યો. વિ૦ છઠ્ઠી.

જે શબ્દ સાથે શબ્દયોગી અવ્યય જોડાયલો હોયછે તે શબ્દને છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગેલો હોયછે અથવા તેનો લોપ હોયછે. જેમકે, છોકરાની સાથે અથવા છોકરા સાથે.

વરી—(સં. વૃ પસંદ કરવું. આગળ રાજાઓમાં સ્ત્રીપુરૂષો એકએકને પસંદ કરી લગ્ન કરતાં) પરણી. કર્ત્તા 'તે' અધ્યાહાર.

વર્ણન—(સં. વર્ણ્ વર્ણન કરવું) બયાન, વાર્ત્તા. 'કહું'નું કર્મ.

૩. **નગર**—શેહેર, કસબો. **ચંપાવતી**—એક નગરનું નામ (હાલનું ચાંપાનેર). **ચંપકસેન**—ચંપાવતી નગરીનો રાજા.

૪. **પટરાણી**—જેની સાથે રાજા પ્રથમ પરણ્યો હોય તે રાણી; મુખ્ય રાણી.

પુષ્પાવતી— ચંપકસેન રાજાની પટરાણી અને પુષ્પસેનની મા. **તન**—પુત્ર, છોકરો.

૫. **લક્ષણ**—(સં. લક્ષ્ ધ્યાનમાં લેવું) ગુણ.

બત્રિસ લક્ષણ: †—

---

*ગ, ઘ, ઙ; જ, ઝ, ઞ; ડ, ઢ, ણ; દ, ધ, ન, બ, ભ, મ; ય, ર, લ, વ, હ, ળ; અને સ્વરો.

† કયાં કયાં તે—સિંહનો-પરાક્રમ; બગલાનો-ધ્યાન; કુકડાનો-વહેલું

દોહરો.

અક્કેકો સહિં બગતણો, કુકડાના તો ચાર
ત્રણ વળિ ગદ્ધાના કહ્યા, પાંચ કાગના ધાર.
પુરૂષ મોર કુતરા તણા, ષડગુણ લેતાં થાય
પૂરાં બતરિસ લક્ષણો, જેથી જન શોભાય. નર્મદ.

આગળો— આગળ પડે એવો, મુખ્ય, પૂરો. વિશેષણ, વિશેષ્ય 'તે' અધ્યાહાર.

જે નામનો વિશેષણ ગુણ બતાવેછે તે વિશેષ્ય.

બત્રિસ લક્ષણ આગળો—બત્રિસે લક્ષણમાં પૂરો.

ચૌદ વિદ્યા—હિંદુ શાસ્ત્રમાં ચૌદ જાતની વિદ્યા કહેવાયછે— ચારવેદ, ષડંગ (છ અંગ), અરાડ પુરાણ, મીમાંસા, ન્યાય અને ધર્મશાસ્ત્ર. વિદ્યા—સં. विद् જાણવું. ચૌદ વિદ્યા ગુણ જાણ. ચૌદે વિદ્યાના ગુણને જાણનારો, ચૌદે વિદ્યામાં પ્રવીણ.

૬. **રાગ છત્રિસે**—છત્રિસે રાગ. રાગ મુખ્ય છ પ્રકારના* છે, અને એ દરેકના પાંચ પાંચ પેટા ભાગ (રાગણી) છે. 'છત્રિસે'માં 'એ' પ્રત્યય પૂર્ણ સંખ્યા બતાવેછે, જેમ, અરાડે વર્ણ, ચૌદે વિદ્યા; અહિં એ ત્રીજી વિ૦ નો પ્રત્યય નથી.

આળપે—(સં. आलाप, लप् બોલવું) ગાય. કર્તા 'તે' અધ્યાહાર. **વદન**—(સં. वद् બોલવું) મ્હોં, મ્હોડું.

શશી પરમાણ— શશી પ્રમાણે, ચંદ્રના જેવું.

ઉઠવું, મરવું પણ પાછી પાની ન કરવી, પરિવારનું પોષણ કરવું, સ્ત્રી ઉપર હેત; ગધેડાના—વ્હેતરૂં કરવું, દુઃખ સહન કરવું, સંતોષ રાખવો; કાગડાના—કોઇનો ભરોસો ન કરવો, મર્યાદા રાખવી, નમ્રતા રાખવી, સમો પારખવો, ચંચળતા; પુરૂષના—યુદ્ધે પરાક્રમ, સંપત્તિમાં ક્ષમા, વિપત્તિમાં ધીરજ, ચતુરાઈ, સભામાં વાચાળપણું, યશની ભૂખ; મોરના—ઉંચે સ્થાનકે (દરજ્જે) રહેવું, શત્રુને મારવો, મધૂર ભાષણ, સ્વરૂપે સુંદર હોવું, યુક્તિ—પ્રયુક્તિ જાણવી, નિરભિમાન; કુતરાના—થોડે સંતોષ, ઘણે સંતોષ, ઊંઘ સ્વલ્પ, તરત સમજી જવું, સ્વામિની ભક્તિ, શૌર્ય.

* ભૈરવ, માલકોસ, હિંડોળ, દીપક, શ્રી, મેઘ.

૭. **સુત**—(સં. સૂ જન્મ આપવો) પુત્ર, છોકરો–પુષ્પસેન.

ધનુર્વિદ્યા—(સં. ધનુઃ + વિદ્યા) કામઠું ખેંચી તીર મારવાની વિદ્યા. **ધનુસ્**–કામઠું.

વિસર્ગની પહેલાં અ **આ** વગરનો કોઈ બીજો સ્વર આવે અને પછી ઘોષાક્ષર* આવે તો વિસર્ગનો ર્ થાયછે. જેમકે, નિઃ + મળ = નિર્મળ. નિઃ + દય = નિર્દય.

ધીર—ધીરજ રાખનાર, ગભરાય નહિ એવો, પૂરેપૂરો ચતુર.

ધનુર્વિદ્યાનો ધીર—તીર મારવાની વિદ્યામાં ઘણો કુશળ.

૮. **હયે**—ઘોડે. વિ૦ સાતમી. **બેસીને**–સંબંધક ભૂતકૃદંત.

સાતમી વિ૦ ના બે પ્રત્યય છે—'માં', જેમકે, તે નિશાળમાં છે. અને 'એ' (એનો અર્થ 'માં', 'ઉપર' વગેરે થાયછે), જેમકે, નદીએ રેલ આવી છે. તે હિંચકે બેઠો છે. 'એ' પ્રત્યય સમય પણ બતાવેછે. જેમકે, તે રાતે આવ્યો.

સંચર્યો—(સં. सम् સાથે, चर् ચાલવું) ચાલ્યો.

વીર—કોઈ મોટું કામ ઉત્સાહથી માથે લઈ તેમાં ટકી રહી પાર પાડે એવો મહાન્ પુરૂષ. **બાવનવીર**–મહાબળવાન, સહુને પૂરો પડે એવો.

૯. **પ્રીત**—(સં. प्री, આનંદ પમાડવું) સ્નેહ. 'હતી' અધ્યાહાર ક્રિયાપદનો કર્ત્તા.

પરધાનશું—પ્રધાન સાથે. **ક્ષણ** અને **આળગો** બન્ને ક્રિયાવિશેષણ.

૧૦. **મૃગયા**—શિકાર.

૧૧. **વસંતઋતુ**—ફાગણ ચૈત્ર. **ફુલીરહી**–ખીલીરહી. 'સુંદર' નો વિશેષ્ય 'નીર'. **નીર**–પાણી.

૧૨. **તીર** (તીરે)-કાંઠે. વિ૦ સાતમી. જુઓ ટીકા, લીટી ૮મી. 'આવ્યા' નો કર્ત્તા 'તેઓ' (પુષ્પસેન અને પ્રધાન) અધ્યાહાર.

---

* જુઓ ટીકા, લીટી ૧ લી.

૧૩. **તટ**—કાંઠો, કિનારો. તેને છાંય (=છાંયે)–તેની છાયામાં. 'તેને' વિ૦ છઠ્ઠી. 'છાંય' વિ૦ સાતમી.

૧૪. **માનની**—(સં. मानिनी) માનવતી સ્ત્રી. એ સ્ત્રીનું નામ સુલોચના હતું. એ ચંપાવતી નગરમાં કોઈક વણિક શેઠની છોકરી હતી. એને પુષ્પસેન સાથે પરણવાનું મન થયું.

મદે— (સં. मद् ગાંડા થવું) અહંકારે. વિ૦ ત્રીજી કરણાર્થે. **મદે ભરી**–જુવાનીના તોરથી ભરેલી.

જળ—પાણી. વિ૦ બીજી, 'ભરવાને'નું કર્મ. 'ભરવાને' સામાન્ય કૃદંત, ચોથી વિ૦.

૧૫. **કુંભ**—ઘડો. 'ભરી' સંબંધક ભૂતકૃદંતનું કર્મ. **શિરપર**–માથા ઉપર.

ધર્યો—(સં. धृ પકડવું) મૂક્યો. કર્ત્તા 'તેણીએ' અધ્યાહાર, કર્મ અને ક્રિયાનાથ 'તે' (કુંભ) અધ્યાહાર, પ્રયોગ કર્મણિ.

જે શબ્દ પ્રમાણે ક્રિયાપદને જાતિ, વચન અને પુરૂષ લાગે તેને **ક્રિયાનાથ** (ક્રિયાનો ધણી, તેને ફેરવનાર) કહેછે. જેમકે, છોકરો ચોપડી વાંચેછે, છોકરાએ ચોપડી વાંચી, છોકરાએ પાઠ વાંચવા, છોકરાથી ચલાયછે. એમાં પહેલા વાક્યમાં છોકરો (કર્ત્તા) ક્રિયાનાથ છે, બીજામાં ચોપડી (કર્મ), ત્રીજામાં પાઠ (કર્મ) અને ચોથામાં ચાલવાનો ભાવ ક્રિયાનાથ છે. ક્રિયાનાથ ઘણું કરીને પહેલી વિભક્તિમાં હોયછે, જેમકે, છોકરો ચોપડી વાંચેછે, મેં કાગળ લખ્યો, અથવા પહેલીને સ્થળે ચોથીમાં, જેમકે, તેનાથી વાઘને મરાયો નહિ.

ક્રિયાનાથ ઉપરથી ક્રિયાપદના પ્રયોગ ઠરેછે. પ્રયોગ ત્રણ છે—

કર્ત્તરિ પ્રયોગ, કર્મણિ પ્રયોગ અને ભાવે પ્રયોગ.

કર્ત્તરિ પ્રયોગ—જ્યારે ક્રિયાનાથ કર્ત્તા હોય એટલે કર્ત્તા પ્રમાણે ક્રિયાપદને જાતિ, વચન અને પુરૂષ લાગે ત્યારે **કર્ત્તરિ પ્રયોગ** થાયછે. જેમકે, હું ચોપડી વાંચુંછું (**સકર્મક કર્ત્તરિ**), હું નિશાળે જાઉંછું (**અકર્મક કર્ત્તરિ**). કર્ત્તરિ પ્રયોગમાં કર્ત્તા હમેશાં પહેલી વિભક્તિમાંજ હોયછે અને ક્રિયાપદ અકર્મક હોય અથવા સકર્મક હોય.

કર્મણિ પ્રયોગ— ક્રિયાનાથ કર્મ હોય એટલે કર્મ પ્રમાણે ક્રિયાપદને જાતિ, વચન અને પુરૂષ લાગે તો **કર્મણિ પ્રયોગ.** જેમકે, છોકરીએ કાગળ લખ્યો, છોકરીએ કાગળ લખવો, છોકરીથી કાગળ લખાયછે. એ પ્રયોગમાં કર્ત્તા હમેશાં ત્રીજી વિભક્તિમાં અથવા ત્રીજીને અર્થે કરણાર્થે પાંચમીમાં હોયછે. જેમકે, છોકરીએ (ત્રીજી) કાગળ લખ્યો; છોકરીથી (ત્રીજીને અર્થે પાંચમી) કાગળ લખાયછે. વળી એ પ્રયોગમાં મૂળભેદમાં સકર્મક ધાતુના ભુતકાળ, વિશેષ ભુતકાળ અને તેઓથી થતા મિશ્રકાળનાં અને આજ્ઞાર્થે સામાન્ય રૂપવાળાંજ ક્રિયાપદ આવેછે, જેમકે, તેણે ચોપડી વાંચીછે, મેં દાખલો કરેલો હતો, તમારે રૂપીઆ આપવા. પણ સહ્યભેદમાં ક્રિયાપદ ગમેતે કાળમાં આવેછે, જેમકે, મારાથી ચોપડી વંચાયછે-વંચાઈ-વંચાશે. કેટલાંક ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ તેઓ સકર્મક છતાં ભૂત અને વિશેષ ભુતકાળમાં કર્મણિ ન થતાં કર્તરિજ થાયછે, જેમકે, અમે એક પાઠ ભણ્યા, તું જૂઠું બોલ્યો, તેઓ આનંદ પામેલા હતા.

ભાવે પ્રયોગ— ક્રિયાનાથ ક્રિયાપદનો ભાવ હોય એટલે ક્રિયાપદને તેના ભાવનાં જાતિ, વચન અને પુરૂષ લાગે ત્યારે **ભાવેપ્રયોગ** થાયછે. જેમકે, મારે,* તારે* કે છોકરાએ બેસવું; મારાથી, તારાથી કે છોકરાથી બેસાતું નથી. એ પ્રયોગમાં ક્રિયાપદ હમેશાં અકર્મક હોયછે અને કર્ત્તા ત્રીજી કે ત્રીજીને અર્થે પાંચમીમાં આવેછે. ક્રિયાપદ શક્યભેદમાં ગમે તે કાળમાં આવેછે, જેમકે, મારાથી બેસાયછે-બેસાયું-બેસાશે; અને મૂળભેદમાં નિશ્ચયાર્થે અને આજ્ઞાર્થે સામાન્યરૂપે આવેછે. જેમકે, મારે જવું, તમારે જવું.

પ્રયોગ ઓળખવાની રીતઃ—

કર્તા પહેલી વિભક્તિમાં હોય અને ક્રિયાપદ અકર્મક હોય તો અકર્મક કર્તરિ પ્રયોગ. જેમકે, છગન દોડેછે. કર્તા પહેલી વિભક્તિમાં હોય અને ક્રિયાપદ સકર્મક હોય તો સકર્મક કર્તરિ પ્રયોગ. જેમકે, છગન વાર્ત્તા કહેછે.

કર્ત્તા ત્રીજી કે ત્રીજીને અર્થે પાંચમીમાં હોય અને ક્રિયાપદ સકર્મક હોય તો કર્મણિ પ્રયોગ. જેમકે, મેં કામ કીધું, છોકરાએ અભ્યાસ કરવો, છોકરાથી પાણી પાવાયું.

કર્તા ત્રીજી કે ત્રીજીને અર્થે પાંચમીમાં હોય અને ક્રિયાપદ અકર્મક હોય તો ભાવે પ્રયોગ થાયછે. જેમકે, તારે જવું, તમારાથી દોડાયછે.

---

* એમાં 'મારે', 'તારે'ને ત્રીજી વિભક્તિ છે.

કટાક્ષ—(સં. कट् જવું, अक्षि આંખ) ત્રટલઈ વાંકી નજર કરી સાન કરી લેવી તે; આડી નજર. 'કરતી' વર્ત્તમાન કૃદંતનું કર્મ.

૧૬. ચાતુરી—ચતુરાઈ. ભાવવાચક નામ, 'ચાળવી' નું કર્મ અને ક્રિયાનાથ.

કોઈ પદાર્થ અથવા પ્રાણીનો કોઈ ગુણ અથવા ભાવ તેનાથી જૂદો સમજીને બોલતાં જે શબ્દ વાપરીએ તેને **ભાવવાચક નામ** કહેછે. જેમકે, સત્ય, ધીરજ, આનંદ, પ્રમાણિકપણું, ગળપણ વગેરે.

ચાળવી—ચલાવી. પ્રેરકભેદ, જુઓ ટીકા, લીટી ૩૨ મી. કર્ત્તા 'તેણીએ' અધ્યાહાર. પ્રયોગ કર્મણિ.

ચેત્યો—(સં. चित् વિચાર કરવો) સમજ્યો. રાય—અહિ પુષ્પસેન.

૧૭. રામા—(સં.) સુંદર સ્ત્રી. વદે—(સં. वद् બોલવું) બોલે. એનું કર્મ "સાંભળ રાજકુમાર...ભાર."

સાંભળ. આજ્ઞાર્થ છે. કર્ત્તા 'તું' અધ્યાહાર.

જે ક્રિયાપદનાં રૂપ હૂકમ, વિનંતિ વગેરે કરવામાં વપરાયછે તે આજ્ઞાર્થ. જેમકે, ચોપડી લાવ; હે પ્રભુ, મારાં પાપ માફ કર.

(હે) રાજકુમાર—(હે) રાજપુત્ર. વિ૦ સંબોધન.

કોઈને નામ દઈ બોલાવવું હોય ત્યારે સંબોધન વિ૦

૧૮. કોણ કારણ—=કોણ કારણે. શામાટે. 'કોણ' પ્રશ્નાર્થ વિશેષણ, વિશેષ્ય 'કારણ.' 'કારણ' (કારણે) ત્રીજી વિ૦ અથવા કોણકારણ સામટું લઈએ તો ક્રિયાવિશેષણ પણ લેવાય.

ગ્રહ્યું—(સં. ग्रह् ઝાલવું) પકડ્યું. કર્ત્તા 'તેં' અધ્યાહાર. કર્મ તથા ક્રિયાનાથ 'કામકું', પ્રયોગ કર્મણિ. (જુઓ ટીકા, લીટી ૧૫ મી).

શીદ—શાવાસ્તે. પ્રશ્નાર્થ ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

વેહારે—(સં. वह् લઈજવું) લઈજાય. વર્ત્તમાનકાળ.

૧૯. **સુણી**—(सं. श्रु સાંભળવું) સાંભળીને. સંબંધક ભૂતકૃદંત.

સાથી— મિત્ર-અહિં પ્રધાન. વિ૦ છઠ્ઠી. જુઓ ટીકા, લીટી ૨ જી.

૨૦. **કામની**—(सं. कामिनी, कम् ઇચ્છવું) પ્રેમ રાખનારી સ્ત્રી. શું કહેછે...કોય-એ સ્ત્રી શું કહેછે તે કોઇ કહી શકે નહિ. 'શું' પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ, 'કહેછે'નું કર્મ. 'કોય' (કોઇ) અનિશ્ચિત સર્વનામ.

જે સર્વનામ નક્કી સંખ્યા બતાવતું નથી તેને **અનિશ્ચિત સર્વનામ** કહેછે. જેમકે, કોઈ, સહુ, દરેક, હરકોઈ વગેરે.

૨૧. **કોણ તમારી જાત**— તમારી શી જાત (ન્યાત) છે? 'કોણ' પ્રશ્નાર્થ વિશેષણ.

૨૨. **તે કહો મુજને વાત**—તે વાત મને કહો. મુજ, મુજને, તુજ, તુજને એ રૂપો કવિતામાં વપરાય છે. 'મુજને' 'કહો' ક્રિયાપદનું અનુપસ્થ કર્મ, 'વાત' ઉપસ્થ કર્મ.

કેટલાંક ક્રિયાપદ જેવાંકે **આપ**, **કહે**, **પૂછ** વગેરે બે પ્રકારનાં કર્મ લેછે— ઉપસ્થ કર્મ* અને અનુપસ્થ કર્મ.*

જે કાંઈ કોઈને આપીએ, કહીએ કે પૂછીએ તેને સારૂ જે શબ્દ વાપરીએ તે **ઉપસ્થ કર્મ** (એ બીજી વિ૦માં હોયછે); અને જેને કાંઇ આપીએ, કહીએ કે પૂછીએ તેને સારૂ જે શબ્દ વાપરીએ તે **અનુપસ્થ કર્મ** (એ હમેશાં ચોથી વિ૦માં હોયછે), એટલે જેને 'ને' પ્રત્યય લાગેલો હોય તે અનુપસ્થ કર્મ. મેં તેને (અનુપસ્થ) ચોપડી (ઉપસ્થ) આપી. મેં મારા ભાઇને (અનુપસ્થ) તે વાત (ઉપસ્થ) પૂછી.

૨૩. **વેણ(જ)**†—બોલ, વાણી. **ઓચરી**-બોલી. પ્રયોગ કર્તરિ, જુઓ ટીકા, લીટી ૧૫ મી.

---

* ઉપસ્થ (ઉપ=પાસે, સ્થ=રહેવું) પાસેનું. અનુપસ્થ (અન્=નહિ, પસ્થ=પાસેનું) દૂરનું.

† 'જ' કોઈ શબ્દને અંતે આવ્યો હોય તો તે નક્કીપણું બતાવેછે. કવિતામાં અર્થ વગર માત્રા પૂરી કરવાને પણ એ વપરાયછે.

(હે) ધીર—(હે) ધીરજવાળા પુરૂષ. વિ० સંબોધન.

૨૪. કસીભરીને—(કામઠું) ખૂબ તાણીને. 'તીર' 'નાંખ' નું કર્મ.

૨૫. કુંભે—ઘડે (ઘડાને). વિ० સાતમી. "(જો) કુંભે... વાગશે" અને "ચાલશે...ધાર." એમાં 'વાગશે' અને 'ચાલશે' સંશયાર્થમાં છે.

એક ક્રિયાનું થવું બીજી ક્રિયા ઉપર આધાર રાખે છે, અથવા જેમાં કંઇ શરતને અંગે કામ થવાનું છે તે સંશયાર્થ. જેમકે, જો તે 'આવશે' તો હું આવીશ.

૨૬. હોડ—(હિં०) શરત. એકાવળ હાર—એકજ શેરનો પણ ઘણો કિમતી હાર. ૨૭. ચોટ—નિશાન, નેમ.

૨૮. મલપતો—ભભકાથી ધીમે ધીમે હરખભેર ચાલતો હોય એવો, મ્હાલતો. વર્ત્તમાન કૃદંત ક્રિયાવિશેષણને અર્થે.

તત્કાળ—તેજવખતે. ક્રિયાવિશેષણ.

૨૯. મહિપતિ—(સં. મહિ પૃથ્વી, पति ધણી, पा, પાળવું) પૃથ્વીપતિ, રાજા—પુષ્પસેન. રીઝયો—ઘણો આનંદ પામ્યો.

૩૦. નિશાન—(फा०) નેમ. બંદુક તીર વગેરે મારવામાં અમુક બિંદુ તાકેલું તે. બેડું તે કોણ માત્ર?—બેડાને તીર મારી ફોડવું એમાં તે શું મુશ્કેલ છે ?

૩૧. દઈ દોટ—ફાળ મારીને. તાણી = તાણીને, સંબંધક ભૂતકૃદંત.

૩૨. ઝડપશું—ઝડપથી, ક્રિયાવિશેષણ. આવતો...ઝડપશું--આવતા તીરને ઝડપથી પકડી લીધું. 'આવતો' વર્ત્તમાન કૃદંત. વિશેષણરૂપે વપરાયલું, વિશેષ્ય 'તે' અધ્યાહાર. ઝાલ્યો. કર્ત્તા 'તેણીએ' અધ્યાહાર, કર્મ 'તે' અધ્યાહાર, પ્રયોગ કર્મણિ. જુઓ ટીકા, લીટી ૧૫ મી.

(તેણીએ) ચૂક્યો પહેલી ચોટ (ચોટે). પહેલીજ નેમે તે તીરને તેણીએ ઘડાને વાગતાં ચૂક્યું. 'ચોટ' વિ० સાતમી.

ચૂક્યો. ક્રિયાપદ સકર્મક, પ્રેરકભેદ, 'તે' કર્મ અને ક્રિયાનાથ અધ્યાહાર. પ્રયોગ કર્મણિ. જુઓ ટીકા, લીટી ૧૫મી.

જ્યારે ક્રિયાપદનો કર્ત્તા પોતે પોતાની મેળે ક્રિયા કરતો નથી, પણ કોઈ બીજાની પાસે અથવા બીજાને કહીને ક્રિયા કરાવેછે ત્યારે **પ્રેરકભેદ** થાયછે. જેમકે, મેં કાગળ લખાવ્યો. ધાતુને ઘણું ખરૂં **આવ**, **આડ**, કે વાડ પ્રત્યય લગાડવાથી પ્રેરકભેદ થાયછે. જેમકે, પરણ-પરણાવ; ચઢ-ચઢાવ; વાગ-વગાડ-વગડાવ વગેરે.

૩૩. **સખિયો**—બ્હેનપણીઓ (સુલોચનાની). 'સાથે' શબ્દયોગી અવ્યય. જુઓ ટીકા, લીટી ૧૦૧લી.

હસી પડા—હસી દીધું. સંયુક્ત ક્રિયાપદ.

કૃદંત અને સહાયકારક*ક્રિયાપદોના મળવાથી **સંયુક્ત** ક્રિયાપદ થાયછે. જેમકે, લખેછે, લખી નાખ, લખી ચૂક્યો વગેરે.

૩૪. **છેદું**—(સં. छिद् કાપવું.) કાપું, કર્ત્તા 'હું' અધ્યાહાર, પ્રયોગ કર્ત્તરિ. જુઓ ટીકા, લીટી ૧૫મી. **કો કાળે...... શિશ**. આ સ્ત્રી પોતાની બહેનપણીઓ સાથે હસી પડી (એણે મને અપમાન કીધું) છે તે હું કોઈ વખતે પણ ભૂલી જઈશ નહિ, મને એવું થાય છે કે જાણે એનો શિરચ્છેદ કરૂં—એનું ડોકું ઉડાવી દઉં.

૩૫. **વારી રાખ્યો**—વાર્યો, રોકી રાખ્યો. સંયુક્ત ક્રિયાપદ, જુઓ ટીકા, લીટી ૩૩મી. કર્મ અને ક્રિયાનાથ 'તેને' અધ્યાહાર. પ્રયોગ કર્મણિ.

કીજે—કરીએ (કરો). વિનંતિને અર્થે આજ્ઞાર્થ. **રાઓ**-રાજા-વિ૦ સંબોધન.

૩૬. **એને મંદિર જાઓ**—એને ઘેર જાઓ. 'એને' વિ૦ છઠ્ઠી. 'મંદિર' વિ૦સાતમી. જુઓ ટીકા, લીટી ૮ મી. 'જાઓ' આજ્ઞાર્થ.

---

* મુખ્ય ક્રિયાપદની સાથે તેના અર્થ અથવા કાળમાં ફેરફાર કરવાને જે બીજું ક્રિયાપદ આવેછે તેને **સહાયકારક** ક્રિયાપદ કહેછે. જેમકે, છે, નાખ, રહે, ચૂક, જા વગેરે.

૩૭. **આવ્યાની**=આવવાની. ભૂતકૃદંત સામાન્ય કૃદંતના અર્થમાં, વિ૦ છઠ્ઠી.

વાટ—રસ્તો. નારીજાતિ. 'કહો'નું ઉપસ્થ કર્મ. જુઓ ટીકા, લીટી ૨૨મી.

૩૮. **દે**—(સં. दा આપવું) આપ. આજ્ઞાર્થ. **પારખું**-નિશાની. સામાન્ય નામ.

પડતી રાત—રાત પડતે, રાત પડતી વખતે. 'પડતી' વર્ત્તમાન કૃદંત, વિશેષણરૂપે. રાત (રાતે) વિ૦ સાતમી. જુઓ ટીકા, લીટી ૮ મી.

વર્ત્તમાન કૃદંત કોઈવાર નામ રૂપે પણ વપરાયછે. જેમકે, તમને **વાંચતાં લખતાં** આવડેછે ?

૩૯. **સમસ્યા**—ઉત્તર લેવાને રૂપકમાં જે કહેવું તે, ઉખાણું. **પાવક**—(સં.) અગ્નિ, દેવતા. **પરજળે**—બળે. **મૃત**—(સં. मृ મરવું) મરેલું. ભૂતકૃદંત નામ રૂપે, 'થાય' નો કર્ત્તા.

ભૂતકૃદંત કોઈવાર વિશેષણ રૂપે વપરાયછે. જેમકે, તે કહ્યું કામ કરતો નથી.

સંજીવન—(સં. सम् સાથે, जीव् જીવવું) જીવતો. વિશેષણ, વિશેષ્ય 'મૃત.'

૪૦. **મોહોલ**—મહેલ. **ઉંચેરડો**-ઉંચો. **એંધાણી**—નિશાની. **રાય** = હે રાય—પુષ્પસેન. વિ૦ સંબોધન.

૪૧. **ધમણ**—સોની કે લુહાર વગેરે લોકો પોતાની ભઠ્ઠીના દેવતાનો જોસ વધારવાને નળીવાળું ચામડાનું જે સાધન કામે લગાડેછે તે. **સાર**-સારી.

૪૨. (હે) **માનની**—માનવતી સ્ત્રી. વિ૦ સંબોધન. **લક્ષવસા**—લાખવસા, નક્કી. ક્રિયાવિશેષણ. **લોહાર (નું)**-લુહાર (નું). 'મંદિર' 'કહ્યું' નું કર્મ અને ક્રિયાનાથ.

૪૩. **જેને**— સંબંધી સર્વનામ, જુઓ ટીકા, લીટી ૧લી. **દીઠે**-ભૂતકૃદંત સામાન્ય કૃદંતના અર્થમાં. વિ૦ ત્રીજી કારણાર્થે.

જગ—જગત્. મોહે—(સં. મુહ્, મૂર્ખ થવું) મોહ પામવો, બહુ આનંદ થવો. છેદે—કાપે. કર્ત્તા 'જે' અધ્યાહાર.

૪૪. રવિ—સૂર્ય. આથમતે—અસ્ત પામતે. વર્ત્તમાન કૃદંત, વિશેષણ.

દીશ—દિવસે. વિ૦ સાતમી. જુઓ ટીકા, લીટી ૮ મી.

૪૫. નિર્મળ—સ્વચ્છ. જુઓ ટીકા, લીટી ૭ મી. નીરશું=નીરસાથે, પાણીસાથે. નેહ—સ્નેહ, પ્રેમ. નરજાતિ. ભાવવાચક નામ, જુઓ ટીકા, લીટી ૧૬ મી.

૪૬. પુષ્પો—ફૂલો. વીણે. કર્ત્તા 'જે' અધ્યાહાર. પ્રીતશું—પ્રીતથી. ભાવવાચક નામ.

૪૩-૪૬. જેને જોવાથી સઘળા માણસો ખુશી થાયછે (ફૂલવાળાં ઝાડ) તેનાં માથાં જે કાપી નાખેછે (તેનાં ફૂલ જે તોડી લેછે), જે (માણસ)ની પાસે વનસ્પતિની સ્વચ્છ વાડી છે અને સ્વચ્છ પાણી સાથે જે (વનસ્પતિ)ને સ્નેહ છે (જેને પાણી વગર ચાલતું નથી) અને જે ખુશીથી ફૂલો વીણેછે એટલે માળી તેના ઘરની પડોસમાં સૂરજ અસ્ત પામતે (સંધ્યાકાળે) પધારજો.

૪૭. સમારે—સુધારે, સાફ કરે, શોભિતો કરે. તુજને—તને. વિ૦ બીજી, જુઓ ટીકા, લીટી ૨૨ મી.

૪૮. સહિ—નક્કી. એહ (એ)—દર્શક વિશેષણ.

૪૯. શોભા દે—શોભા આપે. ઉજ્વળ—ઉજળું, સફેદ. ઉજ્વળ કામ—સફેદ કરવાનું—ધોઇને સાફ કરવાનું કામ.

૫૦. શામા—(સં. श्यामा) જેને છોકરાં ન થયાં હોય તેવી આઠથી તે સોળ વર્ષની વયની સ્ત્રી. વિ૦ સંબોધન. સમજાવ્યું—પ્રેરકભેદ, જુઓ ટીકા, લીટી ૩૨ મી. પ્રયોગ કર્મણિ, જુઓ ટીકા, લીટી ૧૫ મી.

૫૧. ખાધે—ખાવાથી. ભૂતકૃદંત સામાન્ય કૃદંતને અર્થે. વિ૦ ત્રીજી કારણાર્થે. વિષ—ઝેર. જેને...ખાય—જેને ખાધાથી ખાનારને ઝેર ચૂડે છે તેને જે કોઇ ખાયછે.

પર. મુજ—મારે. વિ૦ છઠ્ઠી, જુઓ ટીકા, લીટી ૨૨ મી. **બારણે**—વિ૦ સાતમી. **રાચ**—વિ૦ સંબોધન.

પ૧-પર—સાપને ખાધાથી ખાનારને ઝેર મ્હડેછે, પણ મોર સાપને ખાઇ જાયછે, તેને (મોરને) મારા બારણા આગળ મૂકીશ એ પણ એક નિશાની.

પ૩.—ગિરિશિખરે—(ગિરિ = પર્વત, શિખર = ટોચ) પર્વતની ટોચ ઉપર. વિ૦ સાતમી. **વાસો વસે**—વાસ કરવો, જઇ રહેવું. **ગાજંતે**—ગાજતે, ગર્જના કરતે.

ઘનઘોર—(ઘન = વાદળું, વરસાદ; ઘોર = અંધકાર થઇરહેલો હોય એવું, અંધરાયલું) મ્હડી આવેલો—અંધરાયલો વરસાદ.

પ૪—મસ્તક—(સં૦) માથું. અહિં મસ્તકે. વિ૦ સાતમી.

પ૩—પ૪—પુષ્કળ વરસાદ મ્હડી આવેથી અંધકાર થઇરહે હોય તે વખતે આકાશમાં ગર્જના થાયછે ત્યારે જે (પક્ષી) પર્વત૦ શિખર ઉપર મ્હડી જાયછે, અને જેનાં પીંછાં પરમેશ્વર-કૃષ્ણ પોતાના મુગટમાં ધારણ કરેછે તે તો હે સ્ત્રી મોર છે.

પપ. કુરંગ—હરણ, મૃગ. **હેમ**-સોનું. વિ૦ છઠ્ઠી. **સરિખડો**—સરખો. **પુછ**—પૂંછડીએ. વિ૦ ત્રીજી કરણાર્થે **પીવંતો**—પીતો. 'નીર' પીવંતોનું કર્મ.

પ૬. આણી—સંબંધક ભૂતકૃદંત. **ધીર**—ધીરજ. ભાવવાચક નામ 'આણી' નું કર્મ. જુઓ ટીકા, લીટી ૧૯ મી.

પ૭. મારે—મારીનાખે, હોલવે. કર્મ 'જેને' અધ્યાહાર. **ઉદ્યોત**—(સં. દ્યુત્ પ્રકાશવું) અજવાળું. કૂળમાં કરે ઉદ્યોત—કૂળમાં જે અજવાળું કરે, કૂળમાં જે છોકરો સારો ઉઠયો હોય તેને માટે જે શબ્દ વપરાયછે તે એટલે દીવો, જેમકે, તે કૂળમાં દીવો ઉઠયો છે.

પ૮. ઘેરઘેર—ઘેરઘેર. વિ૦ સાતમી. **જુવતી***—(સં. युवती) જુવાન સ્ત્રી. વિ૦ સંબોધન. **જ્યોત**—(સં. ज्योति) પ્રકાશ.

---

* સંસ્કૃતમાં કોઈ શબ્દનો આદ્યાક્ષર 'ય' હોય તો તેને બદલીને ગુજરાતીમાં કેટલીક વખત 'જ' બોલેછે. જેમકે, **યમુના-જમના**; **યાદવ-જાદવ**; **યંત્ર-જંત્ર**; યશ-જશ.

૫૯. મુખે—મ્હોડે. વિ૰ ત્રીજી કરણાર્થે. વશ-આધીન. વિશેષણ, વિશેષ્ય 'જે' અધ્યાહાર. મુખે...હોય-જે મ્હોડેથી મધુર બોલેછે (જેમાંથી મધુર સ્વર નિકળે છે) અને જે ચતુર માણસને વશ હોયછે-જેને ચતુર માણસ હોય એટલે જેને બરોબર વગાડતાં આવડતું હોય તેજ બરોબર વગાડી શકેછે.

૬૧. ભોગી—(સં. મુજ્ ભોગવવું) આનંદ ઉપજાવનારી. માણે-ભોગવે. કર્મ 'જેને' અધ્યાહાર. ભૂપતિ-સં. ભૂ પૃથ્વી, પતિધણી, પા પાળવું) પૃથ્વીપતિ, રાજા. તંત્ર-તાર.

૬૨. જોખથી— મઝાથી. જંત્ર-યંત્ર, વાદિત્ર, સારંગી અથવા એના જેવું કોઇ બીજું વાદિત્ર.

૬૩. રાંક—(સં. रंक) ગરીબ સ્વભાવનો-ટેક જેને નહિ એવો. "વાણીઆ મુછ નીચી તે નીચી" એવી કહેવત છે. વિશેષણ, વિશેષ્ય 'જે' અધ્યાહાર. વર્ણ-જાત, ન્યાત.

રાંક...રાજ—જે જાત અરાડે વર્ણમાં ગરીબ સ્વભાવની ગણાયછે અને જે જાતથીજ તારૂં રાજ્ય ચાલેછે (એવી કહેણી છે કે જે દેશમાં વાણીઆ વસતા ન હોય તે રાજાનું રાજ્ય ન ચાલે).

૬૪. આજ—દર્શક વિશેષણ, વિશેષ્ય 'જાત.' જુઓ ટીકા, લીટી ૧૩ મી.

૬૫. અકલે આગળો—અક્કલમાં આગળ પડે એવો, ભવિષ્યનો અગાઉથી વિચાર કરી મૂકે એવો. કહેવત છે કે

"અગમ બુદ્ધિ વાણીઓ ને પછુમ બુદ્ધિ બ્રમ,
તરત બુદ્ધિ તરકડો કે મુક્કી મારે ધમ."

સર્વ કળાનો સૂત્ર—સઘળી કળામાં ફાવે એવો.

૬૬. નારી-સ્ત્રી. વિ. સંબોધન. ઓળખ્યો-પ્રયોગ કર્મણિ. વણિકકેરો-વાણીઆનો. વિ. છઠ્ઠી, પુત્ર-(સં. પુત્ નર્ક, ત્રા તારવું) છોકરો.

કવિતામાં છઠ્ઠી વિ૰ બતાવવાને કેરો, કેરી, કેરૂં; તણો, તણી, તણું એ પ્રત્યયો ઘણીવાર વપરાયછે.

૬૭. અમુલક-અમૂલ્ય. વિશેષણ, વિશેષ્ય 'જે.' તમકને-તમારી પાસે.

૬૯. કીજે—જુઓ ટીકા, લીટી ૩૫ મી. **તાત**-બાપ. **નેણ**-(સં. નયન) આંખ. **સુધામ**-સારૂં ઠેકાણું. **નેનકમળશા**-સુલોચનાના બાપનું નામ. **ભુજને,**-જુઓ ટીકા, લીટી ૨૨ મી.

૬૭-૭૦-તમારી પાસે જે બે અમૂલ્ય વસ્તુ છે (નયન-નેન-આંખ), અને જે પાણીમાં થાયછે (કમળ), તે બેને એકઠાં કરવાં એટલે સાથે મૂકીને વાંચવાં-બોલવાં, તે ઉપરથી જે શબ્દ થાય તે મારા બાપનું નામ. નેન + કમળ = નેનકમળ. શા (શાહ) એ ઘણા વાણીઆના નામને છેડે આવેછે.

૭૧. એવું—એ પ્રમાણે. દર્શક સર્વનામ.

૭૨. આપ આપણે— પોત પોતાને. ગયાં—નાન્યતર જાતિ, બહુવચન. **તત્પર**-તૈયાર.

જ્યારે કર્ત્તા જૂદી જૂદી જાતિનાં હોય ત્યારે ક્રિયાપદ નાન્યતર જાતિ અને બહુવચનના રૂપમાં હોયછે. જેમકે, રાજા અને રાણી આવ્યાં.

૭૩ એધાણ—એધાણી, નિશાનીઓ. **ધરીને ગર્વ**-અહંકાર ધરીને, મદથી. 'ગર્વ' ભાવવાચક નામ, (જુઓ ટીકા, લીટી ૧૬ મી.) વિ૦ બીજી, 'ધરીને' નું કર્મ.

રાજાને મન-રાજાના મનમાં. 'રાજાને' વિ૦ છઠ્ઠી. 'મન' વિ૦ સાતમી.

વસિયાં-(વસ્યાં)-ઠસ્યાં. રાજાને...સર્વ-તે સઘળાં રાજા સમજી ગયો.

૭૪. **પ્રીતથકી**—પ્રીતથી. વિ૦ પાંચમી કારણાર્થે. **પરવર્યો**-ગયો. સ્ત્રી મોહોલ = સ્ત્રીનો મોહોલ-મહેલ.

૭૫. ઉઠી—સંબંધક ભૂતકૃદંત. **અબળાએ**-(અ = નહિ, બળ = જોર. જેમાં બળ નહિ તે) સ્ત્રીએ-સુલોચનાએ.

પ્રણામ-(સં. પ્ર, નમ્ નમવું) નમસ્કાર. કર્મ ને ક્રિયાનાથ, જુઓ ટીકા, લીટી ૧૫ મી.

પધાર્યા-આવ્યા (માનાર્થે બોલવાની રીત છે).

રૂડે ક્રમ—રૂડે ક્રમે. 'ક્રમે' વિ૦ ત્રીજી કારણાર્થે.

૭૬. પાંચ પદારથ—(પદાર્થ, પદ + અર્થ) = ધાન્ય, ધન, પશુ, પુત્ર, સો વર્ષનું આયુષ્ય, એટલે સર્વ વસ્તુ.

પામ્યાં-પ્રયોગ સકર્મક કર્ત્તરિ. જુઓ ટીકા, લીટી ૧૫ મી.

૭૭ કર—હાથ. 'જોડીને' નું કર્મ.

૭૮. ભામિની—(સં.) સ્ત્રી. નિરખ્યો-જોયો. પ્રયોગ કર્મણિ. તે-દર્શક વિશેષણ. રાજબીજ રઢિયાળું રૂપ—તે રાજાના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયલો અને તેની ખુબસુરતી આનંદ પમાડે એવી હતી.

૭૯. હૈડે—અંતઃકરણમાં. વિ. સાતમી. જુઓ ટીકા, લીટી ૮ મી. હરખિયાં-હર્ષ પામ્યાં.

૮૦. ઓચરે—બોલે. ક્રિયાપદ સકર્મક, કર્મ 'સાંભળ... શરીર,' પ્રયોગ કર્ત્તરિ, જુઓ ટીકા, લીટી ૧૫મી. રાય. વિ૦ સંબોધન.

૮૧. નહિતો—વાક્યયોગી અવ્યય. પાડુ શરીર—મરણ પામું. 'પાડું' કર્મકભેદ.

કેટલાક ધાતુના ઉપાન્ત્યાક્ષર*માં 'અ' હોય તેનો કેટલેક ઠેકાણે 'આ' કર્યાથી, અને કેટલેક ઠેકાણે 'એ' કર્યાથી, અથવા 'ઉ' હોય તેનો 'ઓ' કર્યાથી કર્મકભેદ થાયછે. જેમકે પડ-પાડ, મર-માર, વળ-વાળ; ઉછર-ઉછેર; છુટ-છોડ, ફુટ-ફોડ.

૮૨. વિનતા—(સં. वनिता) સ્ત્રી. વળતી-એના જવાબમાં. બોલ્યા-કર્ત્તા અને ક્રિયાનાથ 'તમે' અધ્યાહાર, કર્મ 'શું,' પ્રયોગ કર્ત્તરિ, જુઓ ટીકા, લીટી ૧૫ મી.

સુલોચનાની ઇચ્છા તેજ વખતે પુષ્પસેનને પરણવાની હતી, પણ રાજકુંવરે ના કહી એવું કહીને કે છાનાં લગ્ન કરવાં એ અમને (રાજપુત્રને) એક દૂષણ છે.

* ઉપ (પાસેનો)+અંત્ય (છેલ્લો)+અક્ષર = છેલ્લાની પાસેનો એટલે તેની પહેલાંનો અક્ષર.

૮૩. ના—અહિં નામ છે. 'કહેતાં' વર્ત્તમાન કૃદંત.

કૃદંત સાત જાતનાં છે :—**વર્ત્તમાન** કૃદંત-કરતો, કરતી, કરતું, કરતાં; **ભૂત** કૃદંત-કર્યો, કરી, કર્યું, કર્યાં; **વિશેષભૂત** કૃદંત-કરેલો, કરેલી, કરેલું, કરેલાં; **ભવિષ્ય** કૃદંત-કરવાનો, કરવાની, કરવાનું-કરવાનાં; **સામાન્ય** કૃદંત-કરવો, કરવી, કરવું, કરવાં; **સંબંધક ભૂત** કૃદંત-કરી, કરીને; **કર્તૃવાચક** કૃદંત-કરનાર, કરનારો, કરનારી, કરનારૂં, કરનારાં.

હત્યા—(સં. हन् મારીનાખવું) કોઈને મારીનાખવાથી જે દોષ અથવા પાપ લાગે તે. [દૂષણ.

૮૪. સુંદરી—સુંદર સ્ત્રી. 'સુણ' આજ્ઞાર્થ. ખોડ-એબ,

૮૫. જુવતી—(સં. युवती) (હે) જુવાન સ્ત્રી. જોડ-જોડી = (બન્ને).

૮૬. સંભળાવું—પ્રેરકભેદ, જુઓ ટીકા, લીટી ૩૨ મી. 'તાત' 'સંભળાવું' ક્રિયાપદનું કર્મ.

૮૭. સો—અનિશ્ચિત વિશેષણ, વિશેષ્ય 'લોક.' ઝાલું જમણો હાથ-જમણો હાથ પકડું, (લગ્ન વખતે વર કન્યાનો જમણો હાથ ઝાલે છે.)

૮૮. મંડપ—માંડવો. રચાવું, પ્રેરકભેદ. મોકળો-બહુ વિસ્તારવાળો, વિશાળ. પેર-પેરે, રીતે. વિ. સાતમી.

પુષ્પસેનનું આવું વચન સાંભળી સુલોચનાને સંતોષ ઉપન્યો, તેથી તે પોતાની મા પાસે ગઈ અને રાજપુત્ર તેણીના બાપને ઘેર સૂઈ રહ્યો.

૯૦. તેણે સામે = તે સમે. સમે-સમયે, વખતે. વિ. સાતમી. વળતું-પછીથી.

સજી—ભરીને, કરીને. રાય—ચંપકસેન.

૯૧. જે તણું—જેનું. વિ. છઠ્ઠી, જુઓ ટીકા, લીટી ૬૬ મી.

ઢળે—ધરે (લું છે). શિર-શિરે. વિ. સાતમી. ઘણું—ક્રિયાવિશેષણ, 'શોભિત' ના અર્થમાં વધારો બતાવે છે.

૯૨. નિશા—રાત. દીપક-દીવો. રાજકુળ-રાજાનું કુટુંબ.

૯૩. રાગ રાગણી—જુઓ ટીકા, લીટી ૬ઠી.

૯૪. વિવિધ પ્રકારે—જૂદી જૂદી રીતનાં, તરેહ તરેહનાં. ગાન-ગાયન.

૯૫. પહોર—ત્રણ કલાક. રાત અને દિવસ મળીને ૮ પહોર થાયછે.

૯૬. ધસમસાને—જોસ્સાથી આગળ વધી આવીને. કોને = સૌ કોઈને. અનિશ્ચિત સર્વનામ, જુઓ ટીકા, લીટી ૧૦ મી. મન = મનમાં. વિ. સાતમી. પ્રગટ્યો—ઉપજ્યો.

૯૭. આવી રહ્યા—સંયુક્ત ક્રિયાપદ, જુઓ ટીકા, લીટી ૩૩ મી. કર્ત્તા 'તેઓ' (લોકો) અધ્યાહાર.

૯૮. ખરચાનો = ખર્ચવાનો. ભૂતકૃદંત, સામાન્યકૃદંતને અર્થે.

૯૯. માણસ ત્રણની—ત્રણ માણસની. કીધા—કર્ત્તા 'તેઓએ' (વાઘે), પ્રયોગ કર્મણિ. [લીટી ૧૬ મી.

દાન—આપીનાખવું. ભાવવાચક નામ. જુઓ ટીકા,

૧૦૦. અસવાર—સ્વાર, સવાર. સાંઢયા છે-ચાલ્યાછે. વર્ત્તમાન કાળ. જુઝાર—જોદ્ધા, લડવૈયા.

૧૦૧. આગળ—ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

કેટલાક શબ્દો, જેવાકે આગળ, પછવાડે, સાથે વગેરે કોઈવાર શબ્દયોગી અવ્યય તરીકે વપરાય છે અને કોઈવાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય તરીકે વપરાય છે. તેને ઓળખવાની નિશાની એ છે કે જો એવા શબ્દો કોઈ શબ્દ સાથે જોડાઈને ક્રિયાપદ સાથે વપરાય તો તે શબ્દયોગી જાણવા, અને એકલા છૂટા વપરાયલા હોય તો ક્રિયાવિશેષણ જાણવા. જેમકે, તે મારી આગળ (શબ્દયોગી) બેઠોછે. તે આગળ (ક્રિયાવિશેષણ) બેઠોછે.

નગરપડો—નગરમાં ડાંડી પિટાવવી તે. વજડાવ્યો—ગડાવ્યો. પ્રેરકભેદ, જુઓ ટીકા, લીટી ૩૨ મી.

ફેરાવી છે—ફેરવીછે. પ્રેરકભેદ, પ્રયોગ કર્મણિ, ભૂતકાળ. આણ-દુવાઈ.

૧૦૪. પ્રાણ—(સં. प्र, अन् શ્વાસ લેવો). જીવ.

૧૦૫. રહે અને આય— કર્તા 'જે' અધ્યાહાર.

૧૦૬. સાથે—ક્રિયાવિશેષણ, જુઓ ટીકા, લીટી ૧૦૧લી.

૧૦૭. પાળો—પગે ચાલનારો. પાંચથકી...અસ્વાર-પાંચ વર્ષનો હોય કે પચાસ વર્ષનો હોય (બાળકથી માંડી વૃદ્ધ સુધી), પગે ચાલનાર હોય કે ઘોડાનો બેસનાર હોય.

૧૦૮. ઠાર મારૂં—મારીનાખું.

૧૧૦. તોલ—(સં. तुल् જોખવું) વજન-માન. તુજ-વિ. છઠ્ઠી. જુઓ ટીકા, લીટી ૨૨ મી.

૧૧૭. ગુદરૂં—બચવા દઉં, છોડી મૂકું, જવાદઉં.

૧૧૮. પક્ષ—તરફેણ. કોઈનો, અનિશ્ચિત સર્વનામ, જુઓ ટીકા, લીટી ૨૦ મી.

કરૂં—સંશયાર્થ, જુઓ ટીકા, લીટી ૨૫ મી.

બ્રહ્મહત્યાદિક—(બ્રહ્મહત્યા + આદિક). બ્રહ્મહત્યા-બ્રાહ્મણને મારવાથી લાગતું પાપ. આદિક-(અને) એનાં જેવાં બીજાં. બ્રહ્મહત્યાદિક પાપ—બ્રાહ્મણને મારવાથી લાગતું પાપ અને એનાં જેવાં બીજાં પાપો, જેવાંકે સ્ત્રીહત્યા, બાળહત્યા, ગૌહત્યા વગેરે.

૧૧૩. કોલ(જ) કર્યો—પ્રતિજ્ઞા કીધી. 'કર્યો,' પ્રયોગ કર્મણિ, જુઓ ટીકા, લીટી ૧૫ મી.

કરવાને— સામાન્યકૃદંત, વિ૦ ચોથી.

૧૧૪. અન્યો અન્ય—પરસ્પર. સેના-લશ્કર.

૧૧૫. વીતી—પૂરી થઈ.

૧૧૭. પસાય—ઈનામ. કીધા-કર્તા 'જેણે' ક્રિયાનાથ 'ધાવ,' પ્રયોગ કર્મણિ.

૧૧૮. નિરીક્ષણ—(સં. નિઃ + ઈક્ષણ, ઈક્ષ જોવું) નજર, બારીક તપાસ. નરપતિ (એ)-(સં. નર, મ. પતિ ધણી, વા પાળવું) રાજા-ચંપકસેન. વિ. ત્રીજી.

૧૨૦. દષ્ટે = (દષ્ટિએ)—(સં. દૃશ્ જોવું) દષ્ટિમાં, નજરે. ૫. સાતમી.

૧૨૧. **ભમર ચઢાવી શિશ**—ઘણો ક્રોધાયમાન થઇને (જ્યારે કોઇનિ ઘણો ક્રોધ ચઢચો હોયછે ત્યારે તેનાં ભવાં ઊંચાં થયલાં દેખાયછે). 'ચઢાવી' પ્રેરકભેદ, જુઓ ટીકા, લીટી ૩૨મી.

૧૨૨. **હાથે**—હાથેવતી. વિ. ત્રીજી કરણાર્થે. **હણું**-(સં. હન્ મારીનાખવું) મારીનાખું. રવિ ઉગંતે = સૂર્ય ઉગતે.

૧૨૪. **રાવત**—ઘોડેસ્વાર, જોદ્ધા. **ઝાંખા પડચા**-ઝ્હીલા પડીગયા,-નાં મ્હોં ઉતરીગયાં. **અન્યાય**-(અ + ન્યાય) ખોટું કર્મ.

સર્વે—અનિશ્ચિત સર્વનામ.

પ્રાનઃકાળ—મળસકું. નરજાતિ.

૧ **સમારી**—પગ બરોબર કરીને.

૧૨૮. **પ્રમદા** (એ)—(સં. प्रमदा. प्रेम સ્નેહ, दा આપવું) સ્નેહ બતાવનારી સ્ત્રી. વિ. ત્રીજી કર્ત્તાર્થે, 'ગ્રહ્યા'નો કર્ત્તા. 'આવી' સંબંધક ભૂતકૃદંત.

પાલવ-છેડા (લૂગડાના), નરજાતિ, બહુવચન. 'ગ્રહ્યા'નો કર્મ અને ક્રિયાનાથ, જુઓ ટીકા, લીટી ૧૫ મી.

કહ્યાં-ક્રિયાપદ સકર્મક, 'તેણે' અધ્યાહાર કર્ત્તા, 'વચન' (જ) ઉપસ્થ કર્મ અને ક્રિયાનાથ, 'રાજાને' અનુપસ્થ કર્મ, જુઓ ટીકા, લીટી ૨૨ મી.

૧૨૯. **તમો વિના** = તમારા વિના. **મેં** = મારાથી. રહ્યું ન જાય = રહેવાય નહિ. 'રહેવાય' શક્યભેદ, ભાવે પ્રયોગ.

અકર્મક ક્રિયાપદના ધાતુને છેડે 'આ' લગાડચાથી **શક્યભેદ** (શક્યાર્થ) થાયછે; કેટલાક ધાતુ જેવા કે, રહે, જા વગેરેમાં 'આ' પ્રત્યય લગાડયા પહેલાં 'વ' ઉમેરવો પડેછે. જેમકે, રહે-રહેવા, જા-જવા, બેસ-બેસા.

ઘડી...થાય. એક ઘડી જો તારો વિયોગ થાય તો તે ઘડી એક વરસ જેટલી લાંબી લાગે.

૧૩૦. દીઠે—જુઓ ટીકા, લીટી ૪૩ મી. તમ—તમને મુજ–મારી. ૧૩૧. જે— અહિં વાક્યયોગી છે.
'જે' નો અર્થ જ્યાં 'કે' થતો હોય ત્યાં એ વાક્યયોગી સમજવો.

૧૩૨. મહોલ—મહેલમાં. વિ૦ સાતમી. પોતાને વિ૦ છઠ્ઠી. [મનમાં.

૧૩૩. ઉલટ— ઉમંગ, હોંસ. માતાને મન = માતાના

૧૩૪. સમાચાર—(सं. सम् + आचार, चर ચાલવું) ખબરઅંતર. [કર્તરિ.

શા શા— પ્રશ્નાર્થ વિશેષણ. લાવિયા = લાવ્યા, પ્રયોગ

૧૩૬. જશ—(सं. यश) કીર્તિ. જુઓ ટીકા, લીટી ૫૮ મી. કોણે-પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ. લીધ = લીધા. કેટલા અનિશ્ચિત સર્વનામ. જુઓ ટીકા, લીટી ૨૦ મી. દીધ

૧૩૭. કશી— કંઈ. અનિશ્ચિત વિશેષણ પ્રી ...

૧૩૮. શી— પ્રશ્નાર્થ વિશેષણ.

૧૪૦. કયમ— કેમ. પ્રશ્નાર્થ ક્રિયાવિશેષણ.

૧૪૨. અશ્વે—ઘોડે. વિ. સાતમી. જુઓ ટીકા લીટી ૯મી.

૧૪૩. કટક—લશ્કર. સૈન્ય. સાગર–દરીઓ.

૧૪૪. સમીપે—પાસે. શબ્દયોગી અવ્યય. જુઓ ટીકા લીટી ૧૦૧ લી.

પાળા થઈ–પગે ચાલીને. તે વાર–તે વખતે. 'તે' દર્શક વિશેષણ. 'વાર' નામ, વિ. સાતમી.

૧૪૬ જુહાર—આવકાર દેવાની રીત, જેવી કે, નમસ્કાર, પ્રણામ, રામરામ, જયગોપાળ વગેરે. [ગુસ્સો. કષ્ટ-દુઃખ.

૧૪૭. કરડી દષ્ટ—(सं. दृष्टि, दृश् જોવું). કરડી નજર.

૧૪૮. ઝાંખો થયો—ઢીલો પડીગયો.–મું મ્હોં ઉતરીગયું.

પાછળ પાછળ-ક્રિયાવિશેષણ. જુઓ ટીકા, લીટી ૧૦૧લી.

૧૫૦. આસન—(सं. आस् બેસવું) બેસવાનું ઠેકાણું–રાજ્યાસન. વિ. સાતમી.

સમાપ્ત.